

УДК 159.9+37.01(075.8)

МАКСИМЕНКО С. Д.

Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України (м. Київ)

ГЕНЕТИКО-МОДЕЛЮЮЧИЙ МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті представлено концептуальне розуміння генетико-моделюючого методу дослідження особистості. Наведено важливі вихідні методологічні створення адекватного методу дослідження особистості. Проаналізовано методологічні положення експериментально-генетичного методу, розробленого авторами культурно-історичної теорії. Показано принципову різницю експериментально-генетичного та генетико-моделюючого методів. Наголошується на важливості методу, який би моделював генезу особистості. Підкреслюється, аналітична складова генетико-моделюючого методу спрямована на виокремлення змістових рухливих одиниць генези і самомоделювання.

Ключові слова: активність, ідеографічні методи, номотетичні методи, нужда, особистість, унікальність, цілісність.

Постановка проблеми. Наукове дослідження психології особистості як дійсного (а не уявного лише) предмета вивчення, як унікальної, неповторної і цілісної системи, єдності, являє собою дуже велику проблему. Справа у тому, що сучасна наука не має головного – методу, який був би адекватним цьому предмету. Метод виступає центральною ланкою всієї проблеми психології особистості, оскільки він є не лише засобом отримання наукових емпіричних фактів. Метод являє собою ще й засіб утілення наукового знання, спосіб його існування і збереження.

У реальних дослідженнях особистості генетико-моделюючий метод використовується у процесі застосування окремих методик (дослідницьких процедур), серед яких головними є: спостереження, анкетування, психодіагностика та експеримент. Ці методики є добре відомими і застосовуються дуже широко. Головна проблема полягає в усвідомленні того факту, що вони надають лише первинний емпіричний матеріал, який слід осмислювати й узагальнювати у контексті єдиного методу.

Мета статті: викласти концептуальне розуміння генетико-моделюючого методу дослідження особистості та перспективи його застосування у сучасній психологічній науці.

Виклад основного матеріалу дослідження. У широкому узагальненому значенні ми розглядаємо метод як теоретично оформлений засіб й, водночас, результат специфічного опредметнення ідей й уявлень дослідника про предмет вивчення. Розпредметнення відбувається вже після того, як за допомогою методу дослідник отримує й усвідомить наукову інформацію.

Таке концептуальне розуміння методу дозволяє уявити собі логічно-последовну схему дослідження: уявлення дослідника про психоло-

гічну природу особистості, які виникли у нього на підставі житейських фактів, засвоєних теоретичних знань та усвідомлення власного життєвого досвіду, зустрічаючись з новими фактами і новим досвідом, породжують проблему. Її вирішення вимагає нових наукових емпіричних фактів, і метод з'являється як, з одного боку, опредметнення уявлень, з іншого – як відображення проблеми, а ще з «третього» – як ідеальна технологія, адекватна за своїми ключовими параметрами тій системі, яка має вивчатися, тобто особистості.

Отримані під час застосування такого методу наукові (не житейські!) факти теоретично узагальнюються дослідником, порівнюються з попередніми уявленнями, результатами досліджень інших авторів, і тоді виникають нові уявлення і нові проблеми. Ця логічна схема, що чітко відображає концепцію методу як такого, майже зовсім не реалізується у дослідженнях особистості. На кожній її ланці маємо розриви і невідповідності. Так, цілісність, унікальність, єдність особистості визнається її сутнісними (атрибутивними) ознаками практично всіма серйозними дослідниками. Проте це уявлення дивним способом опредметнюється саме у частковій, уривчастій методикі дослідження окремих (при цьому – штучно відокремлених) її елементів, і те класичне положення, що сума окремих частин ніколи не дорівнює цілості, зовсім не враховується. Загальновизнаною є й така атрибутивна ознака особистості, як активність, що всупереч реактивності, означає можливість особистості існувати, виходячи з власних цілей та ідеалів, а не лише відповідати на подразнення. Це знання опредметнюється виключно у стимул-реактивних методах і методиках, до яких слід віднести і тести, й експеримент у його класичному вигляді,

і різні форми опитування. Ця ж проблема спостерігається у дослідженні розвитку. Знову вихідні уявлення про складний процес саморозвитку, гетерогенність його механізмів втілюються у виключно «зрізові» методичні процедури, які лише констатують особливості певного конкретного моменту і ніяк не відкривають механізмів.

Відсутність методу, адекватного вихідним уявленням та об'єкту дослідження, породжує скепсис і розчарування, та примушує дослідника добудовувати свої вихідні позиції самому, тобто шукати відповіді на поставлені питання не в об'єкті дослідження, а в книжках та власному досвіді. Це, як бачимо, дуже далеко від наукового пізнання.

Дуже типовий і яскравий приклад – Гордон Олпорт і його робота зі створення теорії особистості. Олпорт належить до тих небагатьох персоністів, які розуміли дійсно ключове значення проблеми методу у теоретизуванні з приводу природи особистості і віддавали собі звіт про існуючу вражаючу суперечливість між теоретичними уявленнями і способом зібрання емпіричних фактів, а отже, і їх реальної цінності. Він найбільш чітко й яскраво визначає істотними ознаками особистості цілісність і унікальність, і робить такий необхідний крок у бік розробки адекватних цим атрибутивним ознакам методів.

У Г.Олпорта ми зустрічаємо розподіл усіх існуючих методів дослідження особистості на дві полярні групи: номотетичні та ідеографічні. І цей розподіл виявляється настільки важливим, що, як доводить автор, йому відповідають два різні теоретичні підходи до вивчення особистості, які отримують ті самі назви. Ідеографічний (морфогенетичний) підхід полягає у спробі досліджувати особистість як унікальну цілісність і передбачає застосування відповідних методів і методичних процедур.

Номотетичний підхід є, власне, традиційно існуючим напрямом – коли особистість штучно розкладається на складові, і якісь узагальнення намагаються отримати лише за допомогою набору великої кількості результатів, щоб вони стали статистично достовірними. Олпорт все зрозумів правильно, але у реальних своїх емпіричних дослідженнях використовував саме останній, номотетичний метод, і тому його наукові тексти читаються як драматичні твори: ми відчуваємо, як важко йому ставати на той же шлях, який він критикує, отримувати узагальнення не від емпіричних даних, а завдяки власним роздумам. Г. Олпорт не зміг створити методу, який опредметнив би його вихідні уявлення,

й у цьому – його дійсна проблема. Однак вона є загальною для психології особистості. Більшість учених вбачає її рішення у редукаціонізмі: оскільки особистість – надто «завеликий» об'єкт, у ньому треба спочатку теоретично виокремлювати деякі частини, але не будь-які, а змістовні, тобто ті, дослідження яких буде, власне, адекватним вивченню всієї особистості.

Це звернення до так званого конституюючого начала особистості, безумовно, було кроком уперед. Але дуже швидко виявилася дивна річ – кожен дослідник виділяв різне конституюче начало. Якщо говорити про вітчизняну психологію, то у якості такої вихідної інстанції розглядалася спрямованість (Л. І. Божович), відношення (В. М. М'ясищев), спілкування (О. О. Бодальов), ієрархія діяльностей і мотивів (О. М. Леонтьев), і вибірковість (М. Ф. Добринін), установка (Д. М. Узнадзе), емоційна спрямованість (Б. І. Додонов) тощо. Той самий процес спостерігаємо у зарубіжній психології. Лише З. Фройд був до кінця послідовним. Безумовно, його підхід – теж редукація, і не дуже проаналізована. Але нас тут цікавить інше: саме Фройд (і поки що тільки йому!) вдалося втілити свої уявлення у метод, застосувати цей метод, отримати результати і саме на їх основі побудувати теорію особистості.

Інша справа, що змістовно Фройд, власне, проігнорував атрибутивні ознаки особистості: цілісність, активність, унікальність. Тому доля його теорії не відрізняється від усіх інших – часткове уявлення, побудоване на аналізі довільно обраної структури, не може дати нічого іншого, окрім того, що воно й сформуло. І якщо це претендує на всезагальність – виходить лише непрозуміння.

Чи може сучасна психологія особистості подолати кризу методу дослідження? Нам здається, що для цього існують усі підстави.

«Некласична психологія» Л. С. Виготського (культурно-історична теорія) містить у собі важливі вихідні методологеми, подальша розробка й осмислення котрих упритул підводять нас до створення адекватного методу дослідження особистості. З точки зору цієї теорії, культура є ідеальним представництвом реальних здібностей людей, а психіка людини – «соціокультурним і семіотичним утворенням, що розвивається у ситуаціях спілкування». Для психології це положення, як вважає Ф. Т. Михайлов, виявляється дійсним визначенням власного предмету дослідження: «1) формування в онтогенезі системоутворюючої вихідної здібності цілеспрямованого ставлення до свого буття, світу його об'єктивних

умов; 2) розвиток цієї здібності у багатстві чисельності її проявів (мисленні, емоціях, волі, увазі тощо); 3) перетворення їх у цілісність (єдність) усього суб'єктивного світу індивіда». Відтак, мова ведеться про вихідну (ключову) здібність людини, яка розвивається за власними законами і на цій підставі об'єднує всі психічні явища у єдине й унікальне ціле – особистість.

У цих міркуваннях ми вбачаємо суттєвий момент щодо методу дослідження – цілісність може бути досліджена адекватно, якщо реально вивчатиметься процес її виникнення і становлення, а не певний результат (*postfaktum*). Таким чином, вихідна наукова проблема психологічного дослідження тут принципово змінюється – не сама по собі цілісність особистості як факт є проблемою, а процес її виникнення. Іншими словами, психологія особистості має починатися не з констатації наявних психічних структур і пошуку засобів їх подальшого аналізу, а з «проблеми формування людської суб'єктивності, проблеми засад процесу перетворення об'єктивних умов буття людини у внутрішній світ, що суб'єктивно переживається, опосередковує, спрямовує і мотивує життєдіяльність».

Так виникає ще один суттєвий методологічний аспект – вищі психічні функції людини (тобто особистість, оскільки ми визначили її як форму існування людської психіки у цілому), взагалі, не дані як такі, а – задані, їх не можна дослідити, не задаючи індивіду засобів їх побудови. У цілому, мова йде про дослідження розвитку і дослідження у розвитку. П. Я. Гальперін зазначав: «Лише в генезисі розкривається дійсна будова психічних функцій: коли вони повністю утворюються, будову їх стає неможливо розрізнити, більше того, вони відходять «у глибину» і приховуються «явищем» зовсім іншого виду, природи і будови» [3].

Викладені методологічні положення були упредметнені авторами культурно-історичної теорії в особливому методі дослідження – експериментально-генетичному. Сенс цього методу полягає у тому, що предметність діяльності і відповідна до неї інтерпсихічна форма організується і вибудовується самим експериментатором, з урахуванням відомих механізмів і теоретичних положень. Дослідник не створює стимули і не фіксує реакції – він організовує розвиток певного психічного процесу, він – поруч, а не «супроти», враховуючи те, що підсилено акцентував Л. С. Виготський: не лише об'єкт перед дослідником, але й дослідник – перед об'єктом. Такий спільний рух, спільно-розподілена діяль-

ність і дозволяє дійсно вивчати, як виникає і розвивається та чи інша вища психічна функція, а отже, як вона влаштована. Важливо зафіксувати і підкреслити: сама позиція дослідника тут є унікальною – він не «перед», а «поруч». Зі своїми структурно-схематичними показниками ця позиція тяжіє до позиції психотерапевта (особливо у психоаналітичних і гуманістичних напрямках). Але є суттєва відмінність – експериментально-генетичний метод покликаний формувати і вивчати, а не долати проблеми, хоча останнє теж відбувається, але -неконтрольовано, ніби мимовільно.

Логіка цього методу передбачає не просто фіксацію особливостей тих чи інших емпіричних форм прояву психіки, а їх активне моделювання і відтворення в особливих умовах. Це і дозволяє розкривати їх сутність, тобто закономірності виникнення і становлення в онтогенезі певних психологічних функцій. Тому конкретна реалізація експериментально-генетичного методу у дослідженнях з вікової та педагогічної психології як необхідний компонент включає формувальний експеримент.

Теоретичний рівень вивчення психічних процесів в експериментально-генетичному методі, на відміну від інших методів, спеціально задається дослідникові через конструювання змістовно-операціональних сторін предметної діяльності. Причому специфічною особливістю подібного конструювання є те, що модель, створена дослідником з метою пізнання, відповідає реальній внутрішній структурі самого психічного процесу.

Це означає, що досліджуваний психічний процес або функція спочатку конструюються у вигляді моделі певної діяльності, а потім актуалізуються через посередництво спеціальних способів організації активності суб'єкта. У педагогічній психології таким універсальним способом організації активності суб'єкта є задача, вирішення котрої і передбачає функціонування відповідного психічного процесу.

Критерієм психологічної оцінки проведеного дослідження стає міра відповідності реально здійснюваного процесу вирішення задачі її моделі.

Експериментально-генетичний метод, таким чином, несе безпосередньо у собі способи побудови вищих психічних функцій, які присвоюються суб'єктом у процесі перетворення ним певного змісту. При цьому саме перетворення поєднує у собі генетичний та структурно-функціональний моменти об'єктивної реальності і задає тим

самим подібні структури (у вигляді способів аналізу) самому психічному.

Проте цей метод не може охопити особистість як цілісність, що являє собою не суму окремих частин, а їх особливу організованість і рухливе взаємопроникнення. Цілісність, присутня в усій особистості й у кожній окремоті, яка специфікується кожен раз відповідно до конкретної частини, залишаючись при цьому рівною собі самій. У цьому сенсі експериментально-генетичний метод є «типовим» номотетичним способом дослідження особистості. Хоча він і спрямований на те, щоб встановити, як ця унікальна система, що саморозвивається, створює свою власну цілісність, сама цілісність знову залишається «за дужками», і дослідник має добудовувати її у власному мисленні, виходячи з конкретних і часткових результатів.

Різниця об'єктів вивчення і реальних дослідницьких цілей зумовлює різну логіку розгортання і технологію використання експериментально-генетичного і генетико-моделюючого методів.

Експериментально-генетичне дослідження передбачає виокремлення змістовної одиниці аналізу як феномену, що є результатом опредметнення вищих психічних функцій великої кількості людей в історичному масштабі. Далі відбувається «переведення» цього матеріалу у форму навчального предмету і потім здійснюється привласнення його у вигляді учбової задачі як засобу вирішення конкретної навчальної проблеми. Результатом такого привласнення є виникнення нової психічної структури вищого рівня складності (одиниці свідомості).

Генетико-моделюючий метод має на меті вивчення самої цілісної особистості, що саморозвивається. У зв'язку з цим виникла необхідність пошуку «одиниць» зовсім іншої природи, і було встановлено, що такою є **нужда**, як суперечлива вихідна єдність біологічного і соціального, яка зумовлює існування особистості. Принципи побудови методу відбивають природу існування об'єкта вивчення: соціального, неможливість отримати остаточні (кінцеві) емпіричні пошуки щодо внутрішнього світу людини (рефлексивний релятивізм). Технологія методу (принцип єдності генетичної й експериментальної ліній розвитку) передбачає проведення дослідження у максимально «природних» умовах існування особистості і створення актуального простору реалізації самою особистістю численних можливостей моделювання власного розвитку й існування.

Інший момент. Привласнення культурно-історичного досвіду у вигляді засобів-знаків, що починається на певному (не початковому!) етапі онтогенезу, відбувається у власній активності індивіда, спрямованій на задоволення існуючих потреб. Це – азбука культурно-історичної теорії. Але тут виникають, як мінімум, два кардинальні питання. Як настає сам цей етап, з якого починається «вростання в культуру»? Що було до його виникнення і що привело до його появи?

Друга група питань стосується, власне, потреб. Індивід ніколи актуально не переживає потребу у привласненні здібності. Що ж означає фраза про те, що це привласнення здійснюється у процесі реалізації потреб? І чому індивід (як засвідчують наші експериментальні результати) на будь-якому з ранніх етапів онтогенезу виявляється готовим до інтеріоризації? Це, по-перше. А по-друге, звідки виникають людські потреби, що породжує їх?

Відповідь на ці фундаментальні питання вимагає створення нової методології як методу теоретичного аналізу особистості.

Жива істота, яка починається в материнському лоні, є відпочатково «плоть від плоті», твором двох людських істот. Соціальне (весь неосяжний досвід поколінь, привласнений і сконцентрований у двох люблячих істотах – батьках) опредметнюється і втілюється у дивне створіння – нову біологічну істоту, але... не лише біологічну, а саме – біосоціальну. Нужда двох, біосоціальна за природою, нужда їх один в одному і нужда у власному продовженні – творінні, породжує це творіння і продовжується у ньому, реалізуючись у різних потребах, і забезпечує, у тому числі, і те, що називається «вростанням у культуру». Нужда виступає і носієм віковичного досвіду людини (і як біологічної і як соціальної істоти) і водночас вона є витокком особистісної активності – активатором, енергія котрого ніколи не згасає, тому що вона втілюється і відновлюється у новому житті.

Коли ми спостерігаємо (досліджуємо) людську дитину у перший період її існування після фізичного народження, наш чуттєвий досвід (або й експеримент) надає нам інформацію про окремі частини, їх взаємозв'язок, функціонування. При цьому щось дуже головне, суттєве, залишається поза нашим чуттєвим досвідом, але ми знаємо про це. Ми знаємо, що це – жива людська істота, що в основі її існування – дія біосоціальної нужди, що вона, істота, вже зараз є втіленням всього природного і культурного досвіду, і конкретно – своїх батьків, що вона готова стати осо-

бистістю, і ми можемо уявити, якою вона стане (і біологічно і соціально). Це знання – не менш реальне, ніж те, що ми отримуємо у чуттєвому плані, воно просто – інше. В. Гете дуже давно назвав таке знання напрочуд вдало – «точна фантазія»: тобто це наша вільна побудова, але вона нібито «не зовсім» вільна, оскільки є водночас і точною, адже ґрунтується на надійних емпіричних даних. Це є наше проектування цілісного об'єкта вивчення. Але ця «точна фантазія» не охоплюється існуючими у психології дослідницькими процедурами. Вона або «мається на увазі», або підмінюється якимись частковими поняттями-домислами, які, взагалі-то, ніякого відношення до об'єкта вивчення не мають. Це є феномен, перед яким психологія в усіх її напрямках і проявах завжди зупинялася і заявляла, що далеко не все може бути дано у досвіді.

Ми вважаємо по-іншому. Якщо чуттєвий досвід виявляється недостатнім у поясненні феномену особистості, немає сенсу ні зупинятися, ні привчати думку до спекулятивних хитросплетінь. Треба подолати цей недолік шляхом розширення і якісної зміни досвіду. Підкреслимо: мова йде не лише про розширення (скільки б нових методик і технік ми не застосовували, якщо вони виходять з існуючої парадигми, то нічим не допоможуть). Необхідна саме якісна зміна, тобто зовсім інший і новий досвід, який відповідав би сутності самого явища, що вивчається.

У даному випадку суттєвою є єдність: природа – олюднена, людина – оприроднена. Сама ця фраза, звичайно, нічого не дає у пізнанні, але без неї ми не можемо йти далі, вона – точка відліку. Тому що олюднена природа й оприроднена людина – це є феномен (а не лише констатація), і як такий він має різні форми існування. Одна з них – біосфера як єдність, а інша – людська істота як єдність. В останній ця єдність викликається й утримується нуждою, біосоціальною за своєю сутністю.

Набуття якісно нового досвіду вимагає нового методу дослідження, адекватного й об'єкту і вихідним положенням. Це не може бути аналітичний метод, оскільки нужда як вихідна суперечлива єдність біологічного і соціального не розкладає, а створює, інтегрує цілісну особистість у процесі її онтогенезу. Отже, це має бути метод, який би моделював генезу особистості. Ми назвемо його – генетико-моделюючим, оскільки ця назва максимально відповідає його сутності. (Необхідно зауважити, що в теорії розвивального навчання генетико-моделюючий метод називається генетико-моделюючим експериментом,

і ототожнюється з формувальним навчальним експериментом. Ми вважаємо, що це ототожнення є непорозумінням, оскільки відображає думку, нібито Л. С. Виготський вживав терміни «експериментально-генетичний метод» і «генетико-моделюючий» як синоніми, що, на наш погляд, є дуже сумнівним).

Особистість є складною системою, що саморозвивається, тобто – сама моделює і реалізує власну генезу. Для того щоб науково дослідити цей процес, а отже, й дослідити саму особистість, ми маємо створити такі способи і форми вивчення, які б не переривали і не зупиняли його штучно, а викликали, співіснували б із ним. В ідеалі це є співіснування за принципом сполучальності (Г. С. Костюк): ми повинні дати змогу особистості (об'єкту вивчення) вільно функціонувати і розвиватися за власними законами, але, водночас, надавати їй керовано такі можливості (природні і соціальні), які підлягають емпіричній фіксації і верифікації.

Генетико-моделюючий метод не є, власне, аналізом. Разом з тим, він, як і будь-який науковий метод, обов'язково має аналітичну складову. Не на підставі тільки даних чуттєвого досвіду, і не на підставі тільки емпіричного мислення, а в результаті поєднання цих двох складових з третьою – «точною фантазією» (або – креативністю), ми повинні виокремити у цілісній особистості такі змістовні одиниці, які були б самостійними і самодостатніми, несли у собі всю цілісність і забезпечували у своїй сукупності її (цілісності) саморозвиток і функціонування. Останнє – головне і суттєве: «одиниця» системи, що саморозвивається і саморегулюється, принципово відрізняється від тих «одиниць», що встановлювались в експериментально-генетичному методі. Образно і разом з тим абсолютно точно кажучи – вона має бути живою. Дотримання цього і буде означати відхід від редукції.

При цьому не слід забувати, що й сама особистість є дійсною «одиницею» існування і розвитку людської психіки. Й у цій своїй іпостасі вона далі не розкладається. Психіка людини – особистісна, і цей вираз означає, що будь-яке дослідження будь-якого часткового процесу чи явища буде адекватним лише тоді, коли це останнє розглядатиметься як змістовне відгалуження особистості, і лише тоді воно стане зрозумілим (зазначимо, що це не враховується у психології далі, ніж декларація).

Як встановити в аналізі змістовні «одиниці» особистості? Генеза, існування, оформлення, саморозвиток особистості забезпечуються особли-

вою й унікальною біосоціальною силою – нуждою. Нужда як суперечлива, рухлива й енергетична єдність біологічного і соціального, як утілення і можливість подальшого нескінченного втілення людського у людське, як те, що моделює і реалізує рух особистості, і є вихідною всезагальною одиницею – носієм особистісної природи психіки людини. У своєму «розгортанні» нужда «зустрічається» з соціальними і біологічними факторами оточення людини і задає змістовні точки – одиниці тезаурусу особистості. Вони, ці одиниці, є і вузликami структури, і водночас – лініями розвитку особистості.

Існування (функціонування, розвиток) окремих ліній розвитку особистості (змістовних «вузликів» її структури) має, таким чином, досить жорстку подвійну обумовленість – детермінованість.

Всезагальний плин людської нужди «зустрічається» з факторами оточення (біологічними чи соціальними). Виникають відгалуження нужди – потреби, які, реалізуючись, утворюють певні специфічні міжфункціональні системи, що спеціалізуються, залишаючись при цьому частинами і носіями цілісності (аналогія з тканинами й органами людського організму). Так виникає диференціація інтегрованої єдності особистості.

Таким чином, аналітична складова генетико-модельючого методу спрямована на виокремлення змістовних рухливих одиниць генези і самомоделювання. І хоча це принципово відрізняється від встановлення одиниць у межах експериментально-генетичних, ми залишаємо без змін назву першого принципу нашого методу – принцип аналізу за одиницями.

Згідно нашої методологічної парадигми, застосування генетико-модельючого методу дозволить, нарешті, «повернути людину в психологію», оскільки метод дає можливість проаналізувати і, водночас, інтегрувати те вихідне системостворювальне начало особистості, яким виступає нужда як унікальна єдність біологічного і соціального та їх активант. Відтак, розробка методу є першочерговою і найбільш актуальною проблемою. На даному етапі нами розроблені основні принципи його побудови і застосування (перший з них – «аналіз за одиницями»).

Інший важливий принцип генетико-модельючого методу дослідження особистості відображає її відпочаткову природу. Це принцип єдності біологічного і соціального. Статус принципу наукового методу не дозволяє лише декларувати цю єдність, оскільки у цьому випадку він перестане бути принципом. Необхідно чітко усвідомити,

що саме мається на увазі, що розуміється під єдністю.

Свого часу В. Штерн, дуже уважно розглядаючи проблему взаємодії біологічного і соціального в особистості, сформулював «принцип конвергенції». Його сутність полягає у тому, що ні про яку функцію особистості, ні про яку її властивість не можна сказати, виникає вона ззовні чи зсередини. Треба розібратися, що у ній виникає ззовні, а що – зсередини, оскільки й одне і друге бере участь – але неоднакову – у її здійсненні. Питання однак набагато складніше. Ми вважаємо, що складну суперечливу взаємодію біологічного і соціального є сенс розглядати у двох площинах – як фактори, що діють на особистість, і як фактори, що утворюють особистість і забезпечують її існування і розвиток «зсередини». Перша площина аналізу являє собою взаємодію «особистість – навколишній світ». У ній дійсно можна деякою мірою виокремлювати власне біологічні (природні) фактори і соціальні.

Хоча останні, насправді, ніколи не є чисто соціальними, оскільки всі вони являють продукт людини (людства), у якому певним чином утілено не лише соціальне, але й біологічне тієї цілісної, біосоціальної істоти, що їх створювала. Якщо ж розглядати біологічне і соціальне як внутрішнє, особистісне, слід визнати, що ми ніколи не маємо у цьому випадку їх окремоті. Ми відступаємо від традиційного розгляду біологічного як спадкового і тілесного: «усередині» особистості біологічні і соціальні фактори не існують як окремі, кожен з них являє собою інобуття іншого. Будь-яка думка, образ, ідея, потреба неможлива поза біологічними структурами і функціями організму. Так само правильним є і зворотне: кожна тілесна структура, кожна біологічна функція людини – є проявом людського єства, тобто тим, що відпочатково несе у собі як біологічне, так і соціальне втілення (і психосоматичні явища, які інтенсивно досліджуються сучасною наукою, є найкращим підтвердженням цього).

Принцип єдності біологічного і соціального відкриває дійсну сутнісну природу витоків активності особистості. Коли психологія твердить, що такими витоками є потреби, вона помиляється. Адже є дуже просте і доречне питання: а звідки виникають потреби? Крім того, дією потреб не можна пояснити саморух, саморозвиток тієї складної відкритої системи, якою є особистість. Так і виникає уявлення про дух як першоджерело активності, яке не може бути досліджене у межах сучасної науки. Знову найцікавіше і найголовніше зникає для психології.

Ми стверджуємо, що таке вихідне першоджерело активності особистості насправді існує, і воно цілком підлягає науковому дослідженню. І це є нужда. В. В. Давидов зазначав, що нужда є глибинною основою потреби і проблема полягає у тому, як ця нужда у людини перетворюється на відповідну потребу. Далі зазначається, що цього ще ніхто у психології не вивчав, і це є правда. В. В. Давидов розглядав нужду у контексті діяльності (а не особистості), як її важливу складову, і зовсім не намагається аналізувати її психологічний зміст, зазначаючи що це «дуже складна майбутня розмова...».

Ми виходимо з того, що нужда є вихідним енергетичним началом особистості, біосоціалним за своєю природою. Онтогенез особистості починається значно раніше, ніж вона народжується фізично. Його початок – опредметнення – втілення нужд двох осіб, що люблять одна одну. Виникає нова форма існування нужди, яка (нужда) просто не може існувати без матеріального носія (принаймні, сучасна наука не знає іншого способу існування біосоціальної нужди, окрім існування її у якості соціобіологічного енергетичного підґрунтя особистості людини).

Дотримання принципу єдності біологічного і соціального у межах генетико-моделюючого методу означає вивчення онтогенезу від його дійсного початку, дослідження механізмів виникнення потреб із нужди. У цілому, це означає розгляд у будь-якому конкретно-психологічному дослідженні існування особистості як становлення здатної до саморозвитку вихідної біосоціальної єдності.

Наступним важливим принципом побудови генетико-моделюючого методу є принцип креативності. «Зустрічі» нужди з численними і різноманітними об'єктами і явищами не просто породжують потреби, вони зумовлюють цілепокладання і розвиток власних й унікальних засобів досягнення цілей. Це є, фактично, творчість. Свого часу А. Адлер постулював наявність в особистості особливої інстанції – «креативного Я», яка забезпечує існування людини за власними цілями і бажаннями, формування своїх життєвих шляхів і стилів.

Саме у цьому сенсі ми вживаємо термін «креативність». Отже, мова йде про творчу унікальність особистості, яка пронизує весь її життєвий шлях. Уже сам початок нової людини є нічим іншим, як результатом творчого акту опредметнення своєї нужди двома люблячими істотами. Вже сама по собі особистість є результатом і продуктом творчості. І нужда, втілена у

ній, має величезний креативний потенціал, який виявляється в унікальності, гетерогенності, самоусвідомленні, самодостатності у цілому. Дійсна таємничість і загадкова унікальність людської свідомості полягає у її здатності до моделювання і самомоделювання. Саме це приводить до абсолютно своєрідного співвіднесення у свідомості минулого, сучасного і майбутнього. Свідомість самомоделюється, привласнюючи здібність, і моделює подальше існування людини.

Креативність є глибинною, відпочатковою й абсолютно «природною» ознакою особистості – це є вища форма активності. Активність, яка створює і залишає слід, утілюється. З іншого боку, креативність означає прагнення виразити свій внутрішній світ. Коли О. Ф. Лосев називає вираження однією з атрибутивних ознак особистості, він чітко визначає, що це вираження насправді є у той же час й актом створення цього світу.

Дотриматися принципу креативності в аналізі (й у дослідженні) особистості означає «взяти» її існування у цілому, у її унікальній спрямованій єдності, у котрій вона лише й існує. І це означає реально врахувати багатозначність, неочікуваність і непередбачуваність особистості. З іншого боку, це означає віддати собі звіт у тому, що все однозначне і прогнозоване. Усе, що ми намагаємося отримати в сучасних експериментах, є навіть не конкретним випадком, а справжнім артефактом. Й у цьому – головний недолік досліджень у галузі психології особистості. Останнє ми вважаємо дуже важливим, перш за все, методично, і тому формулюємо такий принцип – рефлексивного релятивізму, який фіксує принципову неможливість встановлювати точні виміри і фіксувати остаточно вищі унікально-творчі вияви особистості.

Самодетермінація через власну нужду відкриває людині принципово ненасичувану і необмежувану можливість різноманітності всіх проявів і властивостей. Наявність рефлексії, як одного з найбільш цікавих і загадкових наслідків зустрічі нужди з життям людини, робить це життя безмежно своєрідним, відкриває людині дійсну нескінченність ресурсів самозміни у кожному момент часу.

У цілому це явище є добре відомим: згадаймо хоча б настійливе твердження Ф. М. Достоєвського про неосяжну глибину і непередбачуваність «дійсної, ґрунтовної особистості» кожної людини. Разом з тим, прагнення позитивної науки до прагматичного схематизування призводить до дуже спрощених уявлень щодо особис-

тості людини. Принцип релятивізму (відносності) застерігає від схематизму і поверхових прогнозів – наші знання є обмеженими і завжди будуть такими: ми надійно знаємо лише про наявність рефлексивно-творчого потенціалу людини і про безмежність його проявів. У зв'язку з цим відкривається дійсна обмеженість і несерйозність спроб схематизування чи моделювання особистості. У зв'язку з цим же відкривається дійсна глибина страждань людини, якою маніпулюють, або яка сама маніпулює.

Водночас принципи креативності і релятивізму відкривають дійсний зміст явища суб'єктності: нужда в онтогенезі ніби розгалужується. Частина її існує і функціонує так, як це було у ранньому дитинстві, як було на початку: поза волею людини забезпечується її життєздатність і плин життя у цілому. Інша «гілка» нужди спрямовується виключно на зустрічі з соціальним світом. Саме ці зустрічі породжують вищі психічні функції, цілепокладання, пристрасність внутрішнього світу, креативність. Так народжується суб'єкт.

Останній принцип генетико-модельючого методу дослідження особистості – єдність експериментальної і генетичної ліній розвитку. На наш погляд, це дуже суттєвий момент характеристики не лише нашого методу, а й загального стану речей у культурно-історичній теорії. Ще у роботі, яка, власне, й присвячувалась розробці основних положень і методів дослідження, Л.С. Виготський геніально передбачав труднощі, пов'язані з тим, що вивчення психології вищої функції у її формуванні приводить до фундаментального (і сакраментального, між іншим) питання: чи так формується ця функція поза експериментально-генетичним методом, у «природних», так би мовити, умовах. Іншими словами: самі формуємо, і те, що формуємо, те й вивчаємо. А як насправді, без нашого втручання? Гостроту цього питання, на жаль, не помітили його послідовники й учні. І даремно: психологія стала «формуальною», формувальний експеримент і зараз є необхідним атрибутом дисертацій. Але ж, пам'ятаємо, наука повинна вивчати об'єкт за його логікою, а не власну логіку дослідника в об'єкті, що ним же і створюється. Питання залишилось поза увагою, а наскільки ж воно загостриться, коли «у психологію повернеться людина»? Адже головним стане питання, на яке зараз просто ніхто не звертає увагу: коли у дитини штучно формується (і вивчається), скажімо, опосередковане запам'ятовування способом «вращування-привлас-

нення», сама дитина при цьому існує і розвивається як цілісність. Ми вивчаємо дискретний момент – як воно вращується, як привласнюється. А що відбувається при цьому з дитиною, з її іншими функціями і явищами? Постає кардинальне питання; а як це відбувається в інших дітей, у тих, у кого ніхто нічого не формує спеціально?

Ця цілісна особистість виходить на перший план у генетико-модельючому дослідженні. І ми легко схилиємось до феноменологічного напрямку, коли даємо собі звіт, що тут нічого «змодельювати» не можна, не порушивши філігранно тонкий процес самомоделювання і саморозвитку.

Висновки. Проаналізоване вище дозволяє створити змістовне підґрунтя для дослідження: 1) принципу аналізу за одиницями; 2) принципу єдності біологічного і соціального; 3) принципу креативності; 4) принципу рефлексивного релятивізму; 5) принципу єдності генетичної і соціальної ліній розвитку.

Перспективу досліджень вбачаємо у поєднанні природно-генетичної лінії розвитку з експериментальною шляхом створення в експерименті особливих умов розгортання й «уповільнення» становлення цілісних одиниць аналізу. Це має відбуватися на тлі різноманітних (але фіксованих!) можливостей для самомоделювання.

Список використаних джерел

1. Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. — М. : Просвещение, 1968. — 464 с.
2. Выготский Л. С. Вопросы теории и истории психологии / Л. С. Выготский // Собр. соч. в 6 т. — М. : Педагогика, 1982. — Т.1. — 487 с.
3. Гальперин П. Я. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий // Психология как объективная наука / П.Я. Гальперин. — М. : Издательство Института практической психологии ; Воронеж : НПО Модек, 1988. — С. 272—317.
4. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. — М. : Политиздат, 1977. — 304 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Bozhovich L. I. Lichnost' i eyo formirovanie v detskom vozraste / L. I. Bozhovich. — M. : Prosveshchenie, 1968. — 464 s.
2. Vygotskij L. S. Voprosy teorii i istorii psihologii / L. S. Vygotskij // Sobr. soch. v 6 t. — M. : Pedagogika, 1982. — T. 1. — 487 s.
3. Gal'perin P. Ya. Psihologiya myshleniya i uchenie o poehtapnom formirovanii umstvennyh dejstvij // Psihologiya kak ob'ektivnaya nauka / P.YA. Gal'perin. — M. : Izdatel'stvo Institut prakticheskoj psihologii, Voronezh: NPO Modek, 1988. — S. 272—317.
4. Leont'ev A. N. Deyatel'nost'. Soznanie. Lichnost' / A. N. Leont'ev. — M. : Politizdat, 1977. — 304 s.

МАКСИМЕНКО С. Д.

ГЕНЕТИКО-МОДЕЛИРУЮЩИЙ МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ

В статье представлено концептуальное понимание генетико-моделирующего метода исследования личности. Приведены важные исходные методологические создания адекватного метода исследования личности. Проанализированы методологические положения экспериментально-генетического метода, разработанного авторами культурно-исторической теории. Показано принципиальное различие экспериментально-генетического и генетико-моделирующего методов. Отмечается важность метода, который бы моделировал генезис личности. Подчеркивается, что аналитическая составляющая генетико-моделирующего метода направлена на выделение смысловых подвижных единиц генезиса и самомоделирования.

Ключевые слова: активность, идеографические методы, номотетические методы, нужда, личность, уникальность, целостность.

MAKSYMENKO S. D.

GENETIC-MODELING METHOD FOR STUDYING PERSONALITY

This paper presents a conceptual understanding of genetics and modeling method study of personality. An important initial creation of adequate methodological research method personality. The methodological principles of experimental-genetic method developed by the authors of the cultural-historical theory are analysed. The principal difference of experimental genetic and genetic-modeling techniques is shown. The importance of the method which would modeled genesis of personality is stressed. Emphasized the analytical component of genetic-modeling method aimed at isolating contents of mobile units genesis and samomodelyuvannya. Deals with the principles of genetics and modeling methods: analysis units; biological and social cohesion; creativity; reflexive relativism; Unity genetic and social lines of development. Zaksentovano that genetic and modeling study on the foreground, coherent identity. Research perspective see the combined natural genetic lines of development through the creation of a pilot experiment in the special conditions of the deployment and «slowing down» of becoming integrated units of analysis. This should take place against a background of diverse opportunities for samomodelyuvannya. Grounded meaningful framework for the exploration of the principle of analysis units, the principle of unity of biological and social, of the principle of creativity, the principle of reflexive relativism pryntsypu unity genetic and social lines of development.

Keywords: activity, ideographic methods nomothetic methods, need, personality, uniqueness and integrity.

Стаття надійшла до редколегії 12 серпня 2014 року